

ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ЛИМАН Ігор Ігорович

**ЦЕРКОВНИЙ УСТРІЙ ЗАПОРІЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ
(1734-1775 рр.)**

07.00.01 - Історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Запоріжжя-1996

Дисертацією є рукопис.
Робота виконана на кафедрі історії України Запорізького державного університету.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Бойко Анатолій Васильович

Офіційні опоненти: 1. доктор історичних наук, професор
Мицик Юрій Андрійович

2. кандидат історичних наук
Абросімова Світлана Вікторівна

Провідна організація: Донецький державний університет
Міністерства освіти України, м. До-
нецьк

Захист відбудеться 28 червня 1996 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 08.04.03 в Запорізькому державно-му університеті (адреса: 330600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, акт. зал).

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Запорізького державного університету за адресою: 330600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, к. II.

ЛНБ України ім. В. Стефаника

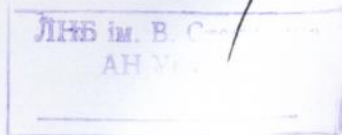
00760332 (L)

Автореферат розісланий "24" травня 1996 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Тимченко С.М.

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Актуальність визначається місцем, яке посідають церква і віра в історії кожного народу. Особливо це відноситься до народу українського. Для нього, довгий час позбавленого державності, перебуваючого на перехресті трьох конфесій і релігій, чи не єдиним національним осередком залишалися влада і моральний вплив православної церкви. Маючи власну митрополічу кафедру, підпорядковану безпосередньо константинопольському патріарху, Україна довгий час зберігала свою автономію в духовній сфері. Лише у 1686 р., коли Київська митрополія визнала свою залежність від Московської патріархії, розпочинається скасування прав і привілеїв, що мала українська церква. За таких умов гарантом збереження давніх традицій духовної автономії України, "старовинної православної віри" виступило запорозьке козацтво, осередком якого в 1734 р. стали Запорозькі Вольності. Дослідження змагань запорозького козацтва по впорядкуванню церковного устрою і збереженню своєї самобутності віросприймання дозволяє зрозуміти ту основу, що була консолідуючою козацького життя, і яка так необхідна сьогодні українській державі.

Запорозькі Вольності періоду Нової Січі являли собою систему взаємовідносин - економічних, внутрішньо- і зовнішньополітичних, побутових, адміністративних та релігійних, що склалися на території Нижньої Подніпрянини. Характерною особливістю цієї системи було те, що досить велику роль в ній відігравали саме релігійні взаємовідносини. Політичні, соціальні, економічні умови життя значно впливали на формування особливостей світосприймання козацтва, створювали умови для виникнення цілого комплексу оригінальних рис ментальності. Тому наукове розуміння будь-якої складової життя запорозького козацтва неможливе без аналізу церковного будівництва на землях Запорожжя, стосунків Війська з релігійних питань зі світською та духовною владою, вивчення церковної обрядовості та звичаїв козацтва, ставлення запорозців до церков, духовних осіб, представників інших релігій і конфесій.

Стан наукової розробленості проблеми. В питань духовного життя на території Запорозьких Вольностей, церковного будівництва на Запорожжі майже немає спеціальних досліджень. В той же час цієї проблеми досить часто торкалися автори, які займалися вивченням історії запорозького козацтва.

Чи не першою роботою, в якій йшла мова про ставлення запорозців до релігії, була "Історія про козаків запорозьких" князя С.І.Мишецького¹. Автор на основі власних спостережень і спогадів

1. Мишецкий С. История о козаках запорожских.-М.: Университетская тип., 1847.-43 С.

козаків змалював деякі риси релігійної свідомості запорожців, зробив кілька висновків про вірування козаків і характер їх стосунків з духовенством. Праця С.І.Мишецького, написана в 1740 році, була опублікована лише в 1847, а в повному обсязі - в 1852 році. З цього часу вона стає основою досліджень багатьох авторів, які писали про історію Запорозжя.

Проблеми церковного устрою Запорозжя торкався в цілому ряді публікацій А.О.Скальковський¹. В дослідженні історії церкви на Запорозжі Скальковський зробив два основні висновки: перший полягав у тому, що запорозьке козацтво "було найвірнішим сином православ'я"; другий висновок - кошове керівництво лише себе вважало главою військової церкви. В працях Скальковського, де йдеться мова про церковний устрій Запорозжя, допускається ряд неточностей. Так, за його твердженням, на території Запорозьких Вольностей знаходилось лише 17 церков; Скальковський неточно передав текст документів про католиків, які прийняли християнство тощо. Проте, велике значення діяльності А.О.Скальковського для дослідження історії церковного устрою Запорозьких Вольностей не викликає сумніву. Великою мірою воно полягає у введенні до наукового обігу великої кількості документів, значна частина яких завдяки йому була збережена від повної втрати. Крім того, заслуга Скальковського полягає і в тому, що саме він першим зробив спробу дослідити цілий ряд проблем, пов'язаних з церковним устроєм Запорозьких Вольностей.

Велика роль у дослідженні церковного будівництва на Півдні України належить єпископу Феодосію (Макарієвському)². В його роботах наведена велика кількість фактичного матеріалу з історії Самарського монастиря, багатьох церков, капиць та скитів, які знаходились на території Запорозжя і за його межами, поданий ряд відомостей про підпорядкування церков Півдня України. Макарієвський опублікував також повідомлення, які характеризують ставлення запорозького козацтва до релігії, церковних споруд,

1. Скальковский А. Еврейский плен в Запорожьи 1770-1772 гг. // Киевская Старина. - 1884. - N 1. - С. 159-165; Його ж: Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. - Дніпропетровськ: Січ, 1994. - 678 С.; Його ж: Как судили и рядили в Сечи Запорожской // Киевская Старина. - 1886. - N 3. - С. 604-621 та ін.

2. Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея. - Екатеринослав, 1876. - 398 С.; Його ж: Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. - Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1880. - Вып. I-II. та ін.

священиків.

Відмінна від висновків Скальковського і Макарієвського оцінка релігійності запорозьких козаків міститься в роботах П.Кулиша¹. Автор, посилаючись на мемуари сучасників і народні пісні, перекази, порівнюючи запорожців з російськими розбійниками, навів лише ті епізоди історії, в яких проявились "темні сторони козацтва", зробив висновок про те, що головним спонукальним мотивом діяльності козацтва була пристрасть до розбою і насильства. Гасла ж про боротьбу за віру, про захист християн запорожці нібито використовували для виправдання своїх злочинів.

Велику кількість цінних відомостей про особливості ментальності запорозьких козаків, церковні споруди, які знаходились на Запорозьких Вольностях, Києво-Межигірський, Самарський монастирі навів у своїх роботах Д.І.Яворницький². Як і А.О.Скальковський, Д.І.Яворницький вважав, що "відмінною рисою вдачі запорозьких козаків була їхня глибока релігійність"³. Разом з тим, у дослідженнях Яворницького присутні деякі неточності стосовно кількості церков і каплиць, які знаходились на Запорожжі, визначення розташування запорозьких слобід та зимівників по паланках. Втім, Д.І.Яворницький і на сьогодні є одним із вчених, які зробили найбільший внесок у дослідження історії запорозького козацтва і, зокрема, церковного устрою Вольностей Війська Запорозького.

Окремі питання релігійного життя Запорожжя в період Нової Січі розглянуті в працях Г.П.Надхіна, М.Марковина, А.Шиманова, Л.Мацієвича⁴. Публікація численних документальних матеріалів, які стосуються церковного устрою Запорозьких Вольностей, була

1. Кулиш П. Казаки по отношению к государству и обществу // Русский Архив.-1877.-Тетрадь 3,6.-С. 352-368, 113-135.

2. Яворницький Д.І. До історії Степової України.-Дніпропетровське, 1929.- 536 С.; Його ж: Источники для истории запорожских козаков.-Владимир, 1903.-Т. II.-2107 С.; Його ж: Сборник материалов для истории запорожских козаков.-Спб, 1888.-248 С.; Його ж: Історія запорозьких козаків.-К.: Наукова думка, 1990.-Т. 1.-592 С. та ін.

3. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-Т. 1.- С. 256.

4. Надхин Г.П. Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи.-М., 1877.-69 С.; Марковин Н. Очерк истории Запорожского казачества.-Спб., 1878.-78 С.; Мацеевич Л. Нечто о диком поле // Киевская Старина.-1886.-N 4.-С. 821-826.

одним з напрямків діяльності В.Віднова¹.

На початку ХХ ст. з'явився цілий ряд робіт, в яких зверталася увага на релігійну історію Запорозжя². Проте, більшість їх авторів лише повторювала дані, наведені попередніми дослідниками.

Дослідженню стосунків запорозців з російським урядом і київським митрополитом присвячена стаття Ореста Левицького "Церковна справа на Запорозжі в XVIII сторіччі". Автор описав події, пов'язані з діяльністю на Січі Анатолія Мелеса і з суперечками між Кошем і київською консисторією з приводу покарання двох запорозьких священників. О.Левицький схилявся до думки, що "Кіш, до самого загину Січі, енергійно боровся за свої державні права", в тому складі і у вирішенні релігійних питань, які стосувалися Запорозьких Вольностей³.

Отже, історики, які працювали до 20-х років ХХ ст., хоч і не створили жодної спеціальної роботи, в якій би був досліджений церковний устрій Запорозьких Вольностей, поставили велику кількість питань, які стосуються церковного будівництва на Запорозжі і релігійності козаків. Спираючись на документальні матеріали, спогади старожилів, мемуари іноземців, праці своїх попередників, історики робили часом діаметрально протилежні висновки про характер релігійних почуттів запорозьких козаків.

Значно менше приділяли уваги дослідженню церковного устрою Запорозжя вітчизняні вчені, що писали свої праці в 20-х - першій половині 80-х років. Більшість істориків, які в цей період досліджували проблеми, пов'язані з історією запорозького козац-

1. Беднов В.А. Материалы для истории церковного устройства на Запорожье (Из архива Екатеринославской духовной консистории) // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.-Екатеринослав, 1908.-Вып. 4.-С. 31-129; Його ж: К истории бывших запорожских старшин и козаков.-Екатеринослав, 1915.-47 С.; Його ж: Краткия сведения об архиве Самарскаго Пустынно-Николаевского монастыря // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.-1908.-Вып. 4.-С. 338-356 та ін.

2. Ефименко А.Я. История украинского народа.- Спб.: Изд. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906.-391 С.; Андрианов П. Славное низовое запорожское войско. Исторический очерк.-Одесса, 1910.-30 С.; Мандрика М. Останні часи Січі Запорозької і початок козацького війська чорноморського.-Катеринодар, 1919.-64 С.

3. Левицький О. Церковна справа на Запорозжі у XVIII в.// Записки Українського наукового товариства в Києві.-1912.-Т. X.-С. 55.

ва, обминали тему церковного устрою Запорозжя. Ті ж автори, які торкалися цієї теми, одностайно стверджували, що козаки не лише байдуже ставилися до релігії, а і були чи не переконаними атеїстами. Характерно, що ці історики ввели до наукового обігу дуже мало фактів на підтвердження своєї точки зору, а бааувались майже виключно на даних, наведених деякими мемуаристами і істориками, що писали до цього.

Одним з перших представників цієї групи дослідників був М.Кириченко. В його роботі, яка вийшла в 1931 році і була присвячена соціально-політичному устрою Запорозжя в XVIII ст., стверджувалося, що релігійність і обрядовість у запорозьких казаків межували з атеїзмом, а запорозька побожність, помпезність проведення служб Божих була нічим іншим, як "проформою", зовнішньою формою прояву анемізму¹.

Наступне відоме дослідження, в якому заторкувалась проблема ставлення запорозького козацтва до релігії, з'явилася більш ніж через чверть століття після публікації роботи Кириченка. Ним стала книга В.О.Голобуцького "Запорозьке козацтво". Автор зробив висновок, що козацтво відчувало "повну байдужість і зневагу до духовенства і церкви"². В 1961 році вийшла ще одна робота В.О.Голобуцького, присвячена історії запорозького козацтва. В ній, зокрема, автор доводив, що січове керівництво не надавало значення віросповіданню тих, хто вступав до козацтва³.

З середини 80-х років XX ст. розпочався новий етап в оцінці церковного устрою Запорозьких Вольностей і ставлення козацтва до релігії. Найбільш відомою із дослідників, які торкалися цих тем, є О.М.Апанович, велика кількість книжок і статей якої вийшла з друку за досить короткий час⁴. Дослідниця робить висновок, що запорозьці були глибоко віруючими людьми і захисниками православної віри.

Такої точки зору дотримуються майже всі сучасні вітчизняні дослідники історії запорозького козацтва, які зверталися до проблем, пов'язаних з церковним устроєм Запорозжя. Перш за все,

1. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя).-Харків, 1931.-С. 112.

2. Голобуцький В. Запорозькое казачество.-К.: Политиздат УССР, 1957.-С. 125.

3. Його ж: Запорізька Січ в останні часи свого існування.-К.: Вид. АН УРСР, 1961.-С. 149.

4. Апанович О.М. В якого бога вірила Січ // Людина і світ. -1990.-№ 6.-С. 2-11; Її ж: Розповіді про запорозьких козаків. - К.: Дніпро, 1991.-334 С. та ін.

це такі дослідники, як С.Плохій, Ю.Мицик, Н.Герасименко, В.Щербак, А.Кравченко, В.Микитась¹ і деякі інші.

Отже, в історичній літературі міститься великий доробок з проблеми церковного устрою Запорозжя. Але і на цей час відсутнє узагальнююче дослідження з історії церкви на Запорозьких Вольностях.

Саме тому мета даної роботи полягає в комплексному вивченні церковного устрою Запорозжя 1734-1775 рр. Для її досягнення автор поставив перед собою такі дослідницькі завдання:

1. Простежити історичні умови становлення церковного устрою Вольностей Запорозьких.

2. Встановити кількість та принципи розташування релігійних споруд на території Запорозжя.

3. Дослідити роль Києво-Межигірського монастиря в духовному житті Запорозжя.

4. З'ясувати роль Коша, київських митрополитів (архієпископів), Старокодацького духовного намісного правління, Синоду, світської влади в керівництві релігійною справою на території Запорозьких Вольностей.

5. Встановити особливості релігійної свідомості запорозького козацтва, значення церков і духовних осіб в житті запорозьців.

6. Виявити традиції церковного устрою Запорозьких Вольностей, які збереглися після скасування Нової Січі.

Мета дослідження визначила теоретико-методологічний підхід пізнання історичної реальності, в основі якого покладено діалектичні принципи пізнання. Автор керувався принципом історизму, що конкретизується підходом до історичних явищ та процесів з позиції не статичної, а динамічної, вивченням взаємозв'язків між ними та їх взаємообумовленості. Цей принцип реалізовується через застосування комплексу методів як інструментарію безпосереднього аналізу історичної дійсності. Серед них важливе місце посідає історико-порівняльний метод. Важливою складовою теоретико-методологічної основи дослідження став принцип багатофакторності, тобто вивчення різних факторів, об'єктивних та суб'єктивних, для визначення рис церковного устрою Запорозьких Вольностей. Автор

1. Плохій С. Покрова Богородиця в Україні // Пам'ятки України.-1991.-№ 5.-С. 32-39; Герасименко Н.О. До історії Межигір'я // Український історичний журнал.-1990.-№ 12.-С. 90-99; Кравченко І. Світ запорозький та його цінності // Запорозжці. До історії козацької культури.-К.: Мистецтво, 1993.-С. 5-29; Мицик Ю.А. Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень // Київська старовина.-1992.-№ 3.-С. 2-6.

також керувався принципом всебічності та об'єктивності пізнання, який реалізовується через комплексний аналіз сукупності джерел, що стосуються історії церкви на Запорозжі періоду Нової Січі.

Хронологічні рамки дослідження визначаються 1734-1775 роками. Нижня межа відповідає заснуванню запорожцями Нової Січі. Верхня - її атакуванню військами під керівництвом Текелія. Територіальні рамки дослідження визначаються кордонами Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі, які на момент зруйнування Січі виглядали так: від ріки Бахмут нижче Старої Української лінії вдовж лівого берега Орілі, від гирла Орілі до Буга, вдовж 600 верст; від гирла Верди до Старої Української лінії, ушир 350 верст; на сході кордон визначався межами Земель Війська Донського, на півдні і заході - межами з турецькими землями і Азовським морем.

Об'єктом дослідження даної роботи є комплекс джерел з історії Запорозжя періоду Нової Січі. Предметом дослідження є церковний устрій Запорозьких Вольностей.

Основні положення дисертації, які винесені на захист:

1. Кількість релігійних споруд на території Запорозьких Вольностей залежала від демографічного, географічного, політичного факторів, а також від особливостей релігійного світосприймання запорожців.

2. В період Нової Січі зберігались досить тісні стосунки між Запорозжям і Києво-Межигірським ставропігійним монастирем.

3. Протягом 1734-1775 років значна роль у керівництві церковними справами на Запорозжі належала Кошу.

4. Київські митрополити, чії права поступово обмежувались російським урядом, не відігравали головної ролі в керівництві духовним життям Вольностей Запорозьких і в багатьох випадках виявлялись лише посередниками між Кошем і Святійшим Синодом.

5. В релігійності запорожців поєднались риси українського, російського розуміння православних вірувань і обрядовості, оригінального світосприймання, яке виникло в самому козацькому середовищі.

6. Традиції церковного устрою Нової Січі і риси релігійної свідомості запорожців значною мірою збереглися у задунайського, чорноморського козацтва і частини населення Півдня України.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше проведено комплексне і систематичне вивчення церковного устрою Запорозьких Вольностей. Виявлені основні принципи розташування релігійних споруд на Запорозжі. Введення в науковий обіг нового фактичного матеріалу дозволило уточнити роль Коша, київських митрополитів, Синоду, Києво-Межигірського монастиря в

керівництві духовною справою на Запорозжі, з'ясувати роль духовенства в житті Запорозьких Вольностей. Наукова новизна дисертації полягає і в тому, що вперше реконструйована процедура заснування церковних споруд на території Запорозжя в період Нової Січі.

Джерельну базу дисертаційного дослідження склали документи різної видової належності: по-перше, актові; по-друге, діловодські; по-третє, епістолярні; по-четверте, мемуарні матеріали.

Перший вид джерел можна підрозділити на дві підгрупи: 1) законодавчі акти (маніфести, укази, ордери); 2) договори, дарчі, духовні заповіти, розписки.

Частина документів першої підгрупи опублікована в Повному зібранні законів Російської імперії. Велика кількість законодавчих актів опублікована А. Скальковським, Д. Яворницьким, Макарієвським, П. Івановим, Н. Терновським, О. Андрієвським. Разом з тим, велика кількість документів даної підгрупи ще не опублікована і розпорошена по архівних фондах. Великий науковий інтерес становлять укази київських митрополитів, Святійшого Синоду, які зберігаються в фондах Інституту рукописів ЦНБ НАН України (Ф. XIII, 160) і ДАДО (Ф. 106). Значна кількість ордерів Коша, полкового керівництва, Старокодацького духовного намісного правління з приводу релігійних справ міститься в Архіві Коша Нової Запорозької Січі в ЦДІАК України, в фонді Скальковського в Архіві СпФІРІ РАН (Ф. 200). У РДІА зберігається ряд указів Синоду керівництву Києво-Межигірського монастиря (Ф. 796). Актові джерела цієї підгрупи дають можливість простежити зміни урядової політики щодо Запорозжя і Київської єпархії, ставропігійного Києво-Межигірського монастиря, виявити деякі закономірності розвитку церковного устрою Запорозьких Вольностей.

До документів другої підгрупи відносяться духовні запорозьких козаків; договори про будівництво церков, що зберігаються в Архіві Коша Нової Запорозької Січі ЦДІАК України; розписки священників про зберігання грошей, отриманих від запорозьких козаків, що знаходяться в Інституті рукописів ЦНБ НАН України (Ф. II). Комплексний аналіз цих документів дає можливість з'ясувати деякі деталі процедури заснування релігійних споруд на Запорозжі, характеризують ставлення козаків до церков і духовних осіб.

Джерела діловодства представлені таким важливим комплексом, яким є ділове листування Коша, київських митрополитів, запорозького духовенства, ченців Києво-Межигірського монастиря і світської влади. Значна їх кількість опублікована В. Відновим, М. Костомаровим, О. Андрієвським, А. Скальковським, Я. Новицьким і Д. Яворницьким. Великий комплекс джерел цієї групи складають матеріали

архівосховищ. Серед них донесення духовних осіб київським митрополитам, офіційні листи ченців до свого безпосереднього духовного керівництва, документи, видані священно- і церковнослужителям для проїзду до Запорозжя за збиранням милостині, характеристики, видані запорозцям-послушникам у монастирях, листування з приводу будівництва церков на Запорозьких Вольностях. Джерела діловодства розкривають великі можливості для дослідження системи управління церковною справою на Запорозжі.

Значний інтерес для дослідників церковного устрою Вольностей Війська Запорозького становлять епістолярні матеріали. В першу чергу це приватне листування між козаками і представниками духовенства, листування між представниками українського духовенства і духовними особами, які перебували на Запорозжі. Особливо виділяються листи ієромонаха Іоанікія Венерацького до ігумена Києво-Видубицького монастиря, що зберігаються в Інституті рукописів ЦНБ НАН України (Ф. II). Епістолярні матеріали розкривають великі можливості для дослідження стосунків запорозців і представників духовенства, для встановлення подробиць діяльності осіб, які приходили на територію Запорозжя для збирання милостині. В деяких з цих документів містяться цінні відомості про побут козацтва, його ставлення до релігії.

Велику кількість інформації про релігійне життя на Запорозжі містять мемуари. Дуже цінним для розуміння ставлення духовних осіб до запорозьких козаків, для характеристики світосприймання запорозців є спогади про перебування на Запорозжі в 1750 і 1751 рр. ченця Полтавського монастиря Яценка-Зеленського. Деякі відомості про духовне життя на Запорозжі містяться в мемуарах іноземців, які відвідували цей край. Одним з джерел, на яке посилалися багато дослідників історії запорозького козацтва, є спогади колишнього козака Микити Коржа. Проте, до цього виду джерел треба ставитись досить обережно, бо вони містять велику кількість неточностей. Досить суб'єктивною є інформація, яка міститься в спогадах старожилів, предки яких або ж вони самі мешкали на Запорозжі в період Нової Січі. Велика кількість таких спогадів зібрана і опублікована Я.П.Новицьким та Д.І.Яворницьким.

Отже, наявність великої кількості різноманітних джерел цілому дозволяє дослідити церковний устрій Запорозьких Вольностей.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його матеріали можуть бути використані при читанні курсу історії України XVIII ст. у вищих навчальних закладах, при читанні спецкурсів. Підсумки досліджень можуть бути використані при створенні праць з проблем релігії, історії запорозького козацтва.

Апробація дослідження. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження знайшли відображення в доповідях на ряді наукових коференцій (республіканській науково-методичній конференції "Історія державності України" (Київ, 1992), науковій конференції "Захід-Схід: прикордонні суспільства XV-XVIII ст." (Запоріжжя, 1994), звітній конференції ЗДУ 1993 р.), ряді статей і тез, підготованих та опублікованих або поданих до друку автором. Дисертація була обговорена на засіданні кафедри історії України Запорізького державного університету і рекомендована до захисту.

Структура роботи обумовлена поставленими метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох глав, висновків, додатків та списку джерел і літератури. У додатках подаються відомості про релігійні споруди на території Запорозьких Вольностей, список термінів, наведена реконструкція процедури заснування церков і каплиць на Запорозжі. Обсяг дисертації складає 177 сторінок.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, розглянуто стан її наукової розробленості, для чого проаналізовано найважливіші праці, що стосуються проблеми, визначені мета, завдання, об'єкт та предмет дослідження, його методологічна та джерельна база, сформульовано основні положення, що виносяться на захист, розкриті наукова новизна та практичне значення дисертації.

У першій главі - "Становище запорозької церкви в кінці XVII - XVIII столітті" - розглядаються історичні умови становлення церковного устрою Запорозьких Вольностей, досліджується кількість та топографія релігійних споруд на території Запорозжя.

Аналіз цих питань дозволяє стверджувати, що церковне будівництво на землях Запорозьких Вольностей було тісно пов'язане з демографічною, зовнішньо- і внутрішньополітичною

ситуацією в цьому регіоні. На відміну від часів перебування запорозців на Олешках, коли відносно невелика кількість війська і несприятливі політичні умови не давали можливості для ширшого церковного будівництва, в період Нової Січі була побудована досить велика кількість релігійних споруд, які знаходилися у 58 населених пунктах. Географія розташування релігійних споруд в період 1734-1775 рр. майже завжди залежала від щільності населення. Самарська, Кодацька паланки, на території яких мешкала значна кількість населення Запорозьких Вольностей, мали найбільшу кількість релігійних споруд. Дещо меншою була кількість церков і каплиць у Орільській та Протогванській палан-

ках. Інгульська, Кальміуська та Бугогардівська паланки, населення яких було значно меншим, мали відповідно 2, 3 і 2 релігійні споруди. Повідомлень про існування церков, каплиць або скитів на території Прогноївської паланки нами не знайдено взагалі.

Проте, географія розташування релігійних споруд на території Запорозжя не повністю співпадає з географією розміщення найбільшої кількості населених пунктів. Відсутність храмів Божих у ряді місцевостей, які мали досить велику кількість зимівників і слобід, пояснюється, зокрема, тим, що їх населення в більшості випадків не залишалося без можливості задовольняти християнські потреби. Разом з тим, відчуваючи потребу в релігійних спорудах, козаки при можливості влаштовували церкви та каплиці.

Зростання чисельності населення Запорозьких Вольностей внаслідок цілеспрямованої політики російського уряду і кошового керівництва, прагнення російської влади завдяки церковному будівництву посилити свій вплив на Запорозжя і змінити вороже ставлення козаків до переселенців на їхні землі, розпорошене розміщення значної кількості населення Запорозжя внаслідок переваги такої специфічної форми поселень, як зимівники, прагнення забезпечити релігійними послугами перетинаючих територію Вольностей мандрівників стали умовами для зведення на Запорозжі досить великої кількості церков, каплиць та скитів. Разом з тим, політика російського уряду по обмеженню території Запорозьких Вольностей, випадки скорочення кількості населення Запорозжя внаслідок епідемій, стихійних лих і ведення бойових дій, особливості релігійності козаків, які дозволяли задовольняти релігійні потреби не звертаючись до послуг церков, негативно відбилися на процесі збільшення кількості релігійних споруд на Запорозжі. Значною мірою на стан церковного будівництва на Запорозьких Вольностях вплинув характер стосунків Коша, світської і духовної влади.

Друга глава - "Запорозька церква в державній системі Російської імперії (1734-1775 рр.)" - присвячений дослідженню системи управління церковною справою на Запорозжі.

Аналіз характеру керівництва запорозькою церквою як складовою частиною церковної системи Російської імперії дозволив встановити наступне. Починаючи з 1734 р. до справи управління релігійним життям на Запорозжі були залучені Кіш, київська духовна влада, Києво-Межигірський монастир, Синод і світська адміністрація. Характер участі цих установ не був однаковим. До 1760 р. Запорозжя формально в духовній справі підлягало безпосередньо київському митрополиту і Межигірському монастирю, а через них - Святійшому Синоду. Перебуваючи в матеріальній залежності від "ласки військової" (розмір надходжень до Межигір'я із Запо-

розьких Вольностей дорівнював прибуткам від монастирських ма-стків), межигірські ченці не йшли всупереч інтересам Коша, і діяли у відповідності з його розпорядженнями. Серед справ, у вирішенні яких брали участь київські владыки, було заснування нових церков, призначення священників до багатьох козацьких релігійних споруд, видача духовним особам дозволу на проїзд до Запорожжя для збирання милостині тощо. Через київських митрополитів, як і через Межигірський монастир, Синод довідувався про став церковної справи на Запорозьких Вольностях. Із запровадження Старокодацького духовного намісного правління Запорожжя саме через нього стало зноситися з київськими митрополитами, що дещо ускладнило процедуру вирішення справ. У 1774 р., тобто незадовго до ліквідації Січі, Запорозькі Вольності остаточно перейшли в залежність від київського владыки. Це сталося внаслідок надання начальнику запорозьких церков сану архимандрита. Проте, реальна влада у вирішенні більшості релігійних питань на Запорожжі залишилася у Коша. Крім духовної влади, в керівництві релігійним життям Запорозьких Вольностей брали участь київські генерал-губернатори, гетьман, Малоросійська колегія, Сенат. Їхній "авторитет" був підтриманий збройною силою, тому Кіш не мав змоги позбутися їх контролю. Проте, світська влада могла втручатися у вирішення духовних справ Запорожжя лише у випадках, коли мова велася про стосунки запорозьців із зовнішнім світом, справи судочинства та деякі інші питання. Тому контроль і керівництво світської влади не стали тотальними, і Кошу багато в чому вдалося зберегти свою провідну роль у керівництві духовною справою Запорожжя.

Великою мірою це проявилось у керівництві Кошем діяльністю запорозького духовенства. Даючи можливість духовним особам, які перебували на території Запорозьких Вольностей, отримувати великі прибутки, кошове керівництво вимагало від них суворого виконання його розпоряджень, підтримки своїм авторитетом діяльності Коша. Останній, зокрема, розпоряджався в питаннях служби в запорозьких церквах, господарською діяльністю і землекористуванням білого духовенства і ченців Самарського монастиря, призначенням і зміщенням духовних осіб тощо.

У третьій главі дисертації - "Церква в духовному світі запорозького козацтва" - досліджуються особливості релігійності козаків, а також вивчаються традиції церковного устрою Запорожжя, що збереглися у задунайського, чорноморського козацтва і населення, яке залишилося мешкати на колишній території Запорозьких Вольностей.

При схожості більшості вірувань і обрядів, деякі риси релігійності населення Запорожжя відрізнялися від російських.

Зокрема, запорожці, як і населення Гетьманщини, з повагою ставлячись до ікон, не доходили, на відміну від росіян, до "ідолопоклонства, межуючого з обожнюванням їх". Більшість мешканців Лівобережної України і Запорозьких Вольностей, щиро вірячи в Бога, на відміну від росіян, не надавали великого значення дотриманню всіх умовностей православної обрядовості. Малися розбіжності і у вшануванні святих. Запорозьке і українське духовенство досить вільно тлумачило написане в релігійних книгах, в той час як російське духовенство цього не допускало. Втім, обрядовість і вірування запорожців і населення Лівобережної України не були тотожними. Маючи потребу в збільшенні чисельності військового товариства, запорожці приймали до своїх лав представників будь-якої національності, вимагаючи від них сповідання православ'я. Суворі умови життя, при яких козацтво досить часто було позбавлене можливості задовольняти релігійні потреби в релігійних спорудах, приводили до спрощення деяких обрядів, пристосування їх до похідних умов. З іншого боку, майже постійна загроза з боку сусідів, часте ведення бойових дій призвели до поширення на Запорожжі використання зброї під час проведення багатьох релігійних обрядів, що дає підстави говорити про своєрідний "культ зброї" у козацтва; призвели до вшанування в першу чергу тих святих, які були заступниками воїнів і мореплавців. З такої своєрідної релігійності запорозьких козаків випливало і їх ставлення до релігійних споруд і духовенства.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що запорозьке козацтво було дуже щедрим по відношенню до релігійних споруд, жертвуючи на храми Вожі як Запорожжя, так і розташовані за межами Вольностей. Знаючи цю особливість характеру козаків, до Запорожжя за милостиною щорічно приходила велика кількість духовних осіб як із Гетьманщини та Росії, так і з-за кордону Російської імперії. Причини щедрості запорожців до храмів Вожих слід шукати, по-перше, в притаманному козакам легкоковажному ставленні до грошей, багатства, по-друге, в погляді на пожертви як на можливість замолюти гріхи і отримати дозвіл на здійснення їх в подальшому, по-третє, в любові козаків до прикрашання релігійних споруд, по-четверте, в бажанні військового керівництва зберегти свою автономію у вирішенні релігійних питань завдяки подаянням на користь церков і духовенства.

Козаки, в більшості випадків з повагою ставлячись до релігійних споруд, інколи порушували правила поведінки в церкві, з'являлись на служби в стані підпитку і навіть вчиняли бійки і кровопролиття в стінах храму. Проте, запорозьке духовенство при можливості прагнуло не звертати уваги на непорядну поведінку парафіян. Така ситуація пояснюється, з одного боку, тим, що

більшість духовних осіб на Запорозжі в минулому самі були козаками (в 1772 р. із 51 духовної особи, що служили при дев'яти парафіяльних церквах Запорозжя, 33 вийшли із запорозьких козаків). З іншого боку, запорозьке духовенство прагнуло догодити своїй парафії і досить рідко розпочинало конфлікти з нею з причини своєї матеріальної залежності від військового товариства. Козаки, в свою чергу, відчували велику повагу до деяких представників духовенства. Серед останніх були Кирило Тарловський, Анатолій Мелес, Мельхиседек Значко-Яворський, Володимир Сокальський. Ці особи мали значний вплив на військове товариство, яке слідувало багатьом їхнім порадам. Проте, причиною цього була не стільки повага до духовного сану, скільки яскраві особистості священиків, збігання їхніх інтересів з інтересами Війська. Ставлення ж козаків до більшості представників духовенства можна назвати скоріш рівноправним, ніж шанобливим.

Серед головних рис релігійності задунайського, чорноморського козацтва, населення колишньої території Запорозьких Вольностей з часів Нової Січі збереглися щедрість по відношенню до храмів Божих і духовенства, вшанування ікон, прийняття обітів піти під кінець життя в монастир тощо. Проте, виникли і значні розбіжності в обрядовості і віруваннях задунайських, чорноморських козаків і населення колишніх запорозьких земель. Значною мірою вони були обумовлені різними економічними і політичними умовами життя. У перших двох груп, які займалися військовою справою, значною мірою зберігся культ зброї, її використання під час проведення релігійних обрядів. Збереглося і вшанування культу Покрови як захисниці православного воїнства. У запорозців, які залишились мешкати на колишній території Вольностей, ці риси збереглися в значно меншій мірі, що стало наслідком відходу від воєнізованого життя. Разом з тим, існували деякі розбіжності в релігійній свідомості задунайських і чорноморських козаків.

Ще більші розбіжності, ніж в релігійності, були в характері церковної організації задунайського, чорноморського козацтва і Півдня України. Задунайці, внаслідок своєї відносної малочисельності і перебування на турецькій території, мали значно спрощену в порівнянні з Запорозькими Вольностями церковну організацію, хоча деякі її принципи - виборність духовенства, першість Коша у вирішенні багатьох релігійних питань тощо - збереглися. Чорноморці, маючи значно більшу, в порівнянні з задунайським козацтвом, чисельність населення, мали досить розвинену церковну систему, до якої входила велика кількість релігійних споруд. Разом з тим, на відміну від попередніх часів, у чорноморців була влаштована жіноча обитель, в чому відбулося зростання жіночого населення козацьких земель. У чорноморців, як і у задунайців, збе-

реглися виборність духовенства, першість козацького керівництва у вирішенні деяких духовних питань. Проте, вони були значно обмежені в порівнянні з часами Нової Січі. Що стосується колишньої території Запорозьких Вольностей, то на ній церковний устрій, що існував при Новій Січі, був практично повністю ліквідований, що стало логічним завершенням політики російського уряду по централізації і уніфікації управління всіма частинами імперії.

III. ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ І ВИСНОВКИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Співставлення даних, що містяться в історичній та мемуарній літературі з документальними матеріалами та картами дозволяє встановити, що в період Нової Січі на території Запорожжя церкви розташовувались не менше ніж у 35, а каплиці - 19 населених пунктах. Крім того, на території Запорозьких Вольностей існували 1 монастир, 2 скити і 1 молитовна ікона. Більшість церков, каплиць та скитів було закладено після 1734 р., що безпосередньо пов'язано зі швидким зростанням кількості населення Вольностей.

2. Київські митрополити так і не стали фактичними керівниками духовної справи на Запорозьких Вольностях, бо, по-перше, їхні права були значно обмежені внаслідок цілеспрямованої політики російського уряду по уніфікації управління, а, по-друге, владики у більшості випадків не бажали йти всупереч інтересам Війська, від "щедрості" якого вони знаходились у залежності.

3. Аналіз взаємин запорозького козацтва і Києво-Межигірського монастиря дозволив встановити, що вони велися по наступуючим напрямкам: 1) призначення ченців до січової та деяких інших запорозьких церков, Самарського монастиря; 2) утримання шпитало при монастирі для старих і немічних козаків; 3) ходіння запорожців на богомілья до Межигір'я; 4) послушництво і постриження в ченці запорожців; 5) направлення до монастиря винних у злочинах козаків; 6) збирання милостині межигірськими ченцями; 7) влаштування монастирських будівель коштом і силами запорожців; 8) звіти перед Синодом про стан церковної справи на Запорожжі; 9) вирішення господарських питань; 10) приватні стосунки межигірських ченців і запорожців.

4. Кошу Війська Запорозького в період Нової Січі вдалося зберегти свою провідну роль у вирішенні більшості питань, пов'язаних з духовним життям Запорозьких Вольностей. Це проявлялося в: 1) контролі за діяльністю начальника запорозьких церков; 2) процедурі обрання духовних осіб; 3) затвердженні радою ченців, які надсилались з Межигір'я; 4) процедурі заснування церков на території Запорожжя, при якій рішення про необхідність будівництва приймали парафіяни, а Кіш його затверджував; 5)

праві заборонити збирання милостині на Запорозьких Вольностях; 6) судочинстві над духовними особами, які перебували на Запорозжі; 7) контролі за діяльністю Старокодацького духовного намісного правління; 8) контролі за господарською діяльністю Самарського монастиря; 9) праві зміщення від служби в запорозьких церквах священників, які стали недовподоби Війську; 10) праві видавати накази запорозькому духовенству.

5. Дослідження козацької обрядовості, вірувань, стосунків запорожців з представниками різних національностей дозволило встановити, що у запорозького козацтва склалось оригінальне світосприймання, в якому тісно переплелися риси українського і російського розуміння православ'я. Крім того, у козацтва виробились своєрідні, характерні лише для нього способи задоволення релігійних потреб і виконання християнських обов'язків.

6. Церкви на Запорозжі, будучи місцем для задоволення християнських потреб, виконували цілий ряд інших функцій. Вони служили підвищенню авторитету запорозької старшини, виступали в якості місця, де козаки отримували словесне катування за скоєні провини, в якому зберігалися клейноди і деякі особисті речі запорожців, біля якого Військо проводило свої ради і зустрічало поважних гостей тощо.

7. Дослідження церковного устрою і релігійності задунайського, чорноморського козацтва, населення, яке залишилося на колишній території Запорозьких Вольностей дозволяє стверджувати, що у них збереглося багато рис світогляду і церковної організації, що існували у запорожців в період Нової Січі.

Основні положення дисертаційного дослідження викладені у таких публікаціях автора:

1. Лиман І.І. Релігійний синкретизм та господарський розвиток Півдня України // Республіканська студентська науково-методична конференція "Історія державності України (проблеми вивчення у ВУЗі)"-К., 1992.-Ч. I.-С. 142-143.

2. Лиман І.І. Церковне будівництво на Запорозьких Вольностях // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва. Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького. Збірник статей.-Запоріжжя, 1993.-С. 72-75.

3. Лиман І.І., Бойко А.В. Запорізьке козацтво і ставропігійний Києво-Межигірський монастир // Сторінки історії.-1995.-№ 7.-С. 138-139.

Lyman I.I. The Church structure of Zaporyzhzha Vol'nosti (1734-1775). (Manuscript).

Dissertation on competition of scholarly degree of candidate of historical scholarship on speciality 07.00.01 - History of Ukraine. Zaporyzhzha State University. Zaporyzhzha, 1996.

The defence of the following dissertation is devoted to the studies on condition of the Church on Zaporyzhzha during the "New Sich" period as well as to consultations of the Zaporyzhzha Troop with the civil and Church authorities, concerning the Church administration and ways and customs of the cossaks, their attitudes toward the Church property, clergy of Orthodox and other confessions. It is safe to say that there were merely 58 cult buildings at the territories, belonged to Zaporyz'ka Sich. The religious beliefs of Zaporozhzhians implemented the characteristic features of the Ukrainian and Russian models of Orthodox Christianity, and represented the unique religious world view of the cossaks.

Лыман И.И. Церковное устройство Запорожских Вольностей (1734-1775 гг.). (Рукопись).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - История Украины. Запорожский государственный университет. Запорожье, 1996.

Защищается диссертация, посвященная изучению состояния церкви на Запорожье в период Новой Сечи, взаимоотношений Войска Запорожского по вопросам управления церковным делом со светской и духовной властью, анализу церковной обрядовости и обычаев казачества, отношения запорожцев к религиозным сооружениям, духовным особам, представителям различных религий и конфессий. Установлено, что религиозные сооружения размещались не менее чем в 58 населенных пунктах Запорожских Вольностей. В религиозности запорожцев соединились черты украинского, российского понимания православных верований и обрядности, оригинального мировосприятия, которое возникло в самой казацкой среде.

Ключові слова: запорозьке козацтво, Запорозькі Вольності, церква, церковний устрій.

Лыман И.И. Церковний устрій Запорожських Вольностей (1734-1775 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.-Запоріжжя, 1996.

Підписано до друку 20. 05. 1996. Формат 60×84 $\frac{1}{2}$. Обсяг 1 умовний друкований аркуш. Замовлення №250 Тираж 100. Безкоштовно. Розмножено ПКФ м. Запоріжжя.

Листо м. В. Стефанюк
В. Стефанюк

AB 34.9 (2)

AB 34.978